

До питання подолання комплексу меншовартості українською культурою
Частина 1

(оглядова довідка за матеріалами преси та інтернету)

Культурне низькопоклонство або ж плазування (англ. *cultural cringe*) – поняття в культурології та соціальній антропології, яке описує комплекс меншовартості людей у країні, що призводить до їхньої оцінки власної культури як менш варті, ніж культури інших країн. Це поняття тісно пов'язане з колоніальною ментальністю і виявами антиінтелектуалізму стосовно мислителів, науковців і митців, які походять з колоніальної або постколоніальної країни. На особистісному рівні культурне низькопоклонство часто проявляється як культурне відчуження – процес знецінення або відмови від власної культури чи культурного походження. Людина, яка є культурно відчуженою, мало цінує власну культуру або культуру країни, в якій живе, а натомість жадає культури нації колонізатора. Термін «культурне низькопоклонство» був уведений 1950 року австралійським критиком Артуром Філіпсом для опису почуттів меншовартості австралійських інтелектуалів щодо доробку, створеного місцевими митцями, у порівнянні з британськими та європейськими авторами. Аналіз Філіпса може бути застосований щодо всіх колишніх колоніальних націй [1, 2].

Підтвердженням наявності культурного низькопоклонства в українській ментальності може слугувати експеримент мистецтвознавиці Любові Кияновської, яка увімкнула своїм студентам записи творів Д. Бортнянського, В. А. Моцарта та Й. А. Бенди і попросила слухачів назвати авторів кожного твору. Найслабший твір ідентифікували з Бортнянським, а твір самого Бортнянського – з Моцартом. З результатів цього короткого дослідження вчена висувала, що ми маємо вкрай низьку оцінку рівня власної культури [3]. Такої ж думки режисерка і дослідниця театру Олена Апчел, яка зауважила, що постановки навіть незнаних режисерів з Європи викликали більший інтерес української публіки та ЗМІ. Вистава могла бути неякісною, нецікавою, але через те, що вона була поставлена іноземцем, вона вважалася якоюсь такою, що заслуговувала більше часу, а сумніви в її якості радше пояснювались нашим «невмінням дивитися сучасне мистецтво» [4]. Власне, подібних прикладів можемо знайти чимало.

В українському контексті культурне низькопоклонство напряму пов'язане з «комплексом малоросійства», яким позначають комплекс меншовартості, неповноцінності українців порівняно з державними націями. Це явище є наслідком тривалого колоніального статусу у системі Російської імперії, а згодом – СРСР. Термін походить від слова «Малоросія» – офіційної назви України в Російській імперії. На теренах Західної України, до її приєднання до УРСР у 1939 році, комплекс національної меншовартості формувався під впливом полонізації та германізації. Виразними типологічними ознаками малоросійства як історичного і ментального феномену є роздвоєність національної самосвідомості, брак або фатальне ослаблення почуття «грунту», психологічна налаштованість на «послушенство» і сліпе толерування всього чужого, розчинення у ньому – аж до втрати національного «Я», мовного та поведінкового зросійщення, незважаючи на те, що ці якості часто химерно співіснують із суто зовнішніми прикметами регіональної екзотики («поющее и пляшущее племя») і тонкосльозою сентиментальністю, в котрій заведено вбачати характерну властивість «малоросійської» вдачі.

Об'єктивні історичні передумови для формування малоросійства як суспільно-політичного і ментального чинника виникли після приєднання України до Московського царства. Наслідком колоніальної політики царату стає остаточне знищення української державності: ліквідація гетьманського уряду, запровадження загальноросійської адміністративно-територіальної системи, зруйнування Запорозької Січі, закріпачення українського народу. Укупі з попереднім наступом на чинники духовного життя: підпорядкуванням української церкви московському патріархату, заборонаю українського книгодрукування, занепадом Києво-Могилянської академії, – усе це спричинило різке уповільнення культурно-духовного розвою України. У 2-й пол. XVII, а особливо – у 1-й чв. XVIII ст. почалася міграція української інтелектуальної і творчої еліти до Москви. Знані українські діячі Ф. Прокопович, С. Яворський, Д. Туптало, І. Богданович, В. Капніст, В. Рубан переселяються в росію і включаються в творення російської культури. На поч. XIX ст. на терені російської літератури з успіхом працюють українці М. Гоголь, М. Гнедич, Є. Гребінка, Г. Квітка, Н. Кукольник, В. Нарезний. Зародження нової української літератури було сприйняте російською суспільною думкою переважно як історичний парадокс. До прикладу, критик В. Белінський у рецензії на поему Т. Шевченка «Гайдамаки» 1842 року стверджував, що «подобного рода произведения издаются только для услаждения и назидания самих авторов: другой публики у них, кажется, нет». У 1847 р. царатом було розгромлене Кирило-Мефодіївське товариство, що об'єднувало діячів української культури навколо завдань звільнення нації і особи. Валуєвським циркуляром 1863 р. та Емським указом 1876 р. українська література в росії фактично була поставлена поза законом.

Ліквідаторські заходи російського уряду стосовно української культури, репресії проти українських діячів, зросійщення національної інтелігенції, позиція лінгвоциду щодо української мови значною мірою загальмували

становлення української національної самосвідомості. Українська культура творилася малими силами, з орієнтацією на реципієнта з простолюду, що позначалося, особливо в творах епігонів, на її здобутках. Неможливість українського патріотизму в межах офіційного життя в росії і породжує комплекс малоросійства, у якому любов до України поєднується з острахом її вияву, з національним соромом [5, 6].

Проти комплексу малоросійства активно боролися українські письменники. Власне, чи не першим розмежував поняття «Україна» і «Малоросія» Т. Шевченко. На переконання Євгена Маланюка, поет не мав поблажливості до малоросів. Натомість бачимо обурення, погорду, презирство, пекучий сарказм: «славних прадідів великих правнуки погані», «раби з кокардою на лобі, лакеї в золотій оздобі», «не заріже батько сина... викохає та й продасть в різницю – москалеві» – це вже портрети закінчених малоросів XIX ст. [7]. У багатьох творах Шевченка («Розрита могила», «Сон», «Великий льох», «І мертвим, і живим») поруч з викриттям національної зради «перевертнів», трактуванням України як «бездітної вдовиці» накреслено шляхи національного відродження, які бачаться в поверненні народу до свого первокореня, розвитку повноцінної національної культури. У творах І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. Самійленка, М. Хвильового, О. Гончара та ін. шевченкова традиція розкриття природи й генези комплексу малоросійства дістала плідний розвиток.

В історичній науці для спростування комплексу малоросійства вирішальне значення мала стаття М. Костомарова «Две русские народности» (1861), де розкрито глибинні психофізичні відмінності росіян і українців, теоретично обґрунтовано самостійність двох народів, їх однакові права на державність. Ці ідеї були розвинуті в багатьох історичних дослідженнях самого М. Костомарова, а також В. Антоновича, Д. Баталія, М. Грушевського, О. Єфременка, Д. Яворницького та ін.

У публіцистиці та літературно-художній критиці розгорнулася активна боротьба проти комплексу малоросійства за високий мистецький рівень української культури. У працях І. Нечуя-Левицького «Сьогочасне літературне спрямування» (1878), «Українство на літературних позах з Московщиною» (1891), Б. Грінченка «Листи з України Наддніпрянської» (1892–93), С. Єфремова «Фатальний вузол» (1910) утверджується думка про неможливість для українського народу задовольняти свої естетичні потреби за допомогою російської культури, висувається вимога забезпечити повноту духовного життя особи на українському ґрунті.

Боротьба проти комплексу малоросійства призвела до зростання національної самосвідомості, до створення в кінці XIX ст. політичних партій РУП та УНДП, які піднесли ідею української державності, підготували українство до національно-визвольної революції 1917–20 рр.

Та, на жаль, національно-визвольні змагання було програно. Національне гноблення України в СРСР і надалі живило комплекс української

меншовартості. У радянські часи малоросійство, зберігши свою сутність і генетичну природу, разом з тим набуло нових, особливо потворних, а радше – трагічних (з огляду на майбутнє нації) ознак. Чи не головна з них – «масовізація». Так звана ленінська національна політика з її гаслом пролетарського інтернаціоналізму (ним прикривали імперативну русифікацію) та квазітеорією «нової історичної спільноти – радянського народу» спиралася на цілий комплекс послідовно здійснюваних репресивних і адміністративних заходів: Голодомор, розкуркулення, винищення цілого прошарку національної інтелектуальної і творчої еліти, гальмування розвитку національної освіти і культури (зокрема навмисне утримання їх у межах провінційного «шароварно-малоросійського» гетто), тотальне пропагандистське оброблення масової свідомості (шляхом залякування «українським буржуазним націоналізмом» та ін.). Радянські партійні органи форсували міграційні процеси (з метою збільшити в Україні відсоток російського населення та водночас переселити максимальну кількість українців у віддалені райони СРСР), штучно створювали диспропорції у господарстві (для унеможливлення незалежного існування української економіки і прив'язки її до загальносоюзної економічної системи), активно продовжували запроваджені ще царським урядом антиукраїнський лінгвоцид, що посилювався і трансформовався у гнучкіші й лицемірніші, а відтак і небезпечніші форми: концепція двомовності, нав'язування російської мови як «засобу міжнаціонального спілкування», добровільність щодо вивчення української мови у школі з одночасним її упослідженням тощо. Наслідком стало те, що вірус малоросійства, яким у добільшовицькі часи був інфікований порівняно тонкий пласт української інтелігенції та міщанства, в останні радянські десятиліття вразив широкі верстви населення колоніальної, а нині й постколоніальної України, де україномовна, національно самоідентифікована частина населення перетворювалася на упосліджену у багатьох аспектах меншину. Набрив поширення тип зомбованого мутанта-«тубільця» з родовими ознаками малоросійства (занижена самооцінка, зневага до материнської мови, історії, культури, зневіра у своїй нації й у самому собі), обтяженого психологічним комплексом *homo soveticus'a*. Відтак у добу радянського тоталітаризму 1930–80 рр. комплекс малоросійства культивується як масова психологія, і лише дисидентство (І. Дзюба, Є. Сверстюк, В. Стус) та еміграція (Є. Маланюк, Ю. Шевельов) продовжують вести боротьбу проти нього [5, 6].

Здавалося б, зі здобуттям Україною незалежності малоросійство як багатовікова історична національна недуга, «хвороба бездержавності» за визначенням В. Липинського, мало нарешті зникнути. Однак пророчими виявилися слова Є. Маланюка з есею «Малоросійство», написаного у 1958 році й опублікованого роком пізніше у Нью-Йорку: «Скажемо коротко і забігаючи наперед: проблема українського малоросійства є однією з найважливіших, якщо не центральних проблем, безпосередньо зв'язаних з нашою основною проблемою – проблемою державності. Що більше: це є та проблема, що першою встане перед державними мужами вже Державної України. І ще довго, в часі тривання й стабілізації державності, та проблема стоятиме

першоплановим завданням, а для самої державності – грізним мemento (нагадуванням)». На переконання Є. Маланюка, саме усвідомлення комплексу малоросійства – «було б вже значним кроком вперед, так само, як поставлення діагнозу є початком лікування» [7].

Описуючи постколоніальну ситуацію у вже незалежній Україні, публіцист, науковець і філософ Микола Рябчук дає вкрай невтішну оцінку спробам подолання колоніального спадку на початку відновлення державності. У своїй праці «Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення», яка вийшла у 2000 році, він зауважує, що наслідком вмілої і цілеспрямованої колоніальної політики «став вражаючий феномен “національної неприємності” (термін Оксани Забужко) доволі чисельного, 50-мільйонного європейського етносу, що входить у XXI століття з національною самосвідомістю доби феодалізму. В кожному разі, й сьогодні значна частина українського населення ідентифікує себе як “тутешніх” (“Мы не русские и не украинцы, мы одесситы, мы донбассцы, мы киевляне” – таку відповідь досить часто можна почути в різних регіонах України). ... За всіма ознаками це – психологія суто середньовічного етносу, який ніби й не пройшов іще доби націєтворення, “доби націоналізму” (як назвав свою книгу про XIX ст. Ганс Коен), етносу, що ніби застиг десь у добі гетьманщини – якраз напередодні остаточної колонізації України Росією, – коли всі були “руські” і всі “православні”». За тогочасними оцінками автора лише третина населення України мала чітку національну самосвідомість і однозначно ідентифікувала себе з українською політичною нацією. Дві третини – це не росіяни й не українці, це «местні», «тутешні», це люди, які, за його словами, на той час перебували на денаціональному (і доісторичному – якщо йдеться про новітню історію) рівні розвитку. «Потенційно вони можуть стати і росіянами, і українцями, і навіть громадянами Київської Русі, а можуть і витворити якусь донбаську, херсонську чи криворізьку націю (на зразок «римської», яка, схоже, твориться на наших очах)», – передрікав М. Рябчук. «Безумовно, з одного боку, існує українська держава яка, очевидно, сприятиме процесові націєтворення, проте з іншого – існують старі колоніальні структури й старі колоніальні кадри, які завжди робили усе можливе, щоб того процесу не допустити, і, вочевидь, ще довго це робитимуть хоч би тому, що нічого іншого робити не звикли й не вміють. Інерція старих бюрократичних структур і старого українофобського мислення досить сильна, аби успішно протистояти зусиллям слабкої постколоніальної і посткомуністичної держави з недорозвиненим громадянським суспільством і недобудованою нацією. Подолання вкрай негативного автостереотипу, прищепленого мільйонам денаціоналізованих українців колоніальною владою, не виглядає, у кожному разі, такою легкою й швидкою справою, як це видавалось багато кому у перші дні незалежності», – зауважував науковець. За його спостереженнями, негативний автостереотип і далі підживлювався колишньою метрополією через спільний (великою мірою) інформаційний і культурний простір, уже згадану колишню колоніальну адміністрацію, яка залишилася практично незмінною, попри формальну зміну

вивісок і прапорів, а головне – негативний автостереотип отримав колосальну історичну й психологічну інерцію і досить успішно репродукувався самим малоросійським обивателем [8].

Своєю чергою дослідниця української культури Євгенія Гавришенко вважає, що, з одного боку, швидке відновлення після розпаду СРСР російського впливу на колишні колонії, коли Москва зі щедрістю наркодилера рясно виливала на голови численних «креолів» і вдячних споживачів «великої культури» культурний фаст-фуд у вигляді «Старих пісень о главном», дешевих російських детективів, російської попси, серіалів про «прекрасную няню», бандитів чи ментів, а з іншого – нездатність української політичної еліти, яка на початку 90-х здебільшого була продуктом колоніальної освіти, відрефлексувати імперську спадщину, а відтак почати процес утвердження української ідентичності, спричинили консервацію певного кластера українських громадян у дуже специфічній ідентичності *homo sovieticus*. Показовим, на думку дослідниці, тут є «феномен арестовіча»: «Це коли український громадянин виявляється абсолютно незнайомим з країною, у якій народився і живе. Він не знає ані її культури, ані історії, не перебуває у її контексті, а відтак абсолютно її не розуміє. Такий умовний “арестовіч” далі існує у радянському ментальному просторі, керується хибним стереотипом про “маленьку хуторянську культуру”, і тому в його свідомості доступ до благ цивілізації може бути лише за посередництва імперської культури, до якої необхідно “примазатись”, дотягнутись провінціалу (звідси усі ці безконечні ефіри з “хорошими русскими” і апеляції до дешевого радянського маскульту типу цоя чи чебурашки), аби збільшити нібито недостатній власний потенціал. І лише такі історичні катаклізми, як війни чи революції, стають “будителями” для значної частини громадян України» [9].

Справді, лише після Помаранчевої революції, Революції Гідності, російської окупації Криму і частини Донецької та Луганської областей у 2014 р. та повномасштабного вторгнення росії у 2022 р. українці отримують щеплення від імперії та нав'язаного нею комплексу меншовартості зокрема. У цей час спостерігаємо перехід від постколоніальності до деколоніальності. В нашому випадку доцільно розглянути ці поняття з хронологічної перспективи. Етап постколоніального розвитку є наступним після етапу антиколоніального опору, внаслідок якого відбувається падіння імперії, коли суспільство вже незалежної країни переосмислює недавній колоніальний досвід. Стан постколоніальності передбачає постійний перегляд та перезбирання наративів, укорінених у травматичному колоніальному минулому. Отже, цей стан завжди є ретроспективним. Стан деколоніальності, навпаки, спрямований у майбутнє; він дає змогу звільнитися від будь-яких елементів, пов'язаних з колоніалізмом, та продукувати нові, самостійні наративи, сенси яких визначені сьогоденням та перспективою майбутнього. Постколоніальний етап в Україні розпочався після розпаду Радянського Союзу в 1991 р., коли країна відновила незалежність. Помаранчева революція 2004 року, на думку британського публіциста Пітера Дікенсона (з 1997 року мешкає в Україні), стала переломним моментом, який

ознаменував кінець ранньої пострадянської епохи. Протести послужили національним пробудженням, сформували демократичний потенціал України і поставили країну на шлях, який різко розходився з авторитаризмом росії [10]. У 2014 році Революція Гідності та опір російській окупації частини країни засвідчили імпульс до переходу до деколоніальної ситуації. У цей час у суспільстві відбувся певний зсув – у цінностях, в ідентичності. Втім, на думку М. Рябчука, він зачепив насамперед освіченіших, молодших і дещо заможніших, умовно – середній клас, буржуазію. Однак ці зміни дуже мало зачепили олігархію та бідніші, люмпенізовані верстви [11]. Тож, як видається дослідникам, українське суспільство та культура сягнули етапу деколоніальності у лютому 2022 р. Деколонізаційним поворотом можна вважати потужну реакцію на повномасштабне вторгнення росії, коли українські інтелектуали та митці розпочали активний діалог про деколонізацію і свою культурну ідентичність. Багато письменників, як, приміром, Володимир Рафесенко перейшли цілком на українську мову письма, а громадськість – на читання українською, що підтверджується зростанням кількості книгарень та виданих творів. Ба більше: з 2022 р. переклад українських текстів на інші мови стрімко набрав обертів, підживлений світовою цікавістю до всього українського. Внесок України у світову культуру отримав увагу світової громадськості. Це свідчить про тектонічний зсув у сприйнятті України в імперському контексті [12, 13].

Доктор філософських наук Ольга Гомілко переконана, що «актуальність деколонізації української культури загострює не лише війна, яка унаочнила імперські зазіхання Росії. Сподівання “кінця історії” як глобального панування демократії не виправдовуються, натомість відчутним стає посилення авторитаризму й експансіонізму, що послаблює позиції демократії в сучасному світі. Відповідно, ресурс глобального впливу демократії зменшується. І хоча російська агресія проти України суттєво мобілізувала світову демократію, українська культура для свого захисту має покладатися на власний потенціал, розкриття якого потребує кропіткої та тривалої роботи». На думку науковиці, основна мета деколонізації української культури полягає у відновленні її аутентичних змістів, що сприяє зміцненню національної ідентичності українців. Також подолання імперських та радянських стереотипів виявляє суголосність ідей та цінностей української культури європейській традиції [14]. Зрештою, за словами історика і політолога Владислава Гриневича, деколонізація є глибоким і складним внутрішнім процесом. Для України це не стільки відмова від усього російського, скільки процес, який пов'язаний передовсім з подоланням комплексу малоросійства [15]. Адже, як наголошує історикиня Тетяна Водотика, деколонізація – це про знання і про усвідомлення місця своєї держави, свого народу в історії європейській, світовій і взагалі в історії цивілізації. Це про пошуки і про створення знання, про підкріплення своєї ідентичності [16].

Літературознавиця і культурогиня Тамара Гундорова зауважила, що деколонізація стала політичним, культурним та інтелектуальним гаслом

нинішньої України. Ще у травні 2022 року Міністерство культури та інформаційної політики України й Український інститут національної пам'яті зініціювали серію обговорень з істориками, культурологами, філософами під назвою «Дерусифікація, декомунізація та деколонізація у публічному просторі» (щоправда, деколонізація опинилася останньою в названому ревізійністському ряду). Дослідниця вважає, що загалом в Україні як колишньому пострадянському регіоні деколонізація набуває особливого змісту: вона має виразні антиколоніальні ідеї і співвідноситься передусім із декомунізацією, тобто звільненням від ідеологічних наративів, символів та знаків радянського минулого, які мають виразну імперську спрямованість. «Деколонізація по-українськи є радше не теоретичним, а спонтанним практичним процесом і тому не вповні збігається з розумінням деколонізації на Заході. Виразним свідченням цього є нерозуміння ідеї кенселінгу російської культури не лише на Заході, а й на Глобальному Півдні. Адже повне заперечення імперської культури – при всьому антиімперіялістичному патосі теорії деколонізації – не є її метою. Тоді як деколонізація по-українськи спрямована на дерусифікацію і передбачає повний розрив із імперією, її мовою, культурою та історією». За спостереженнями Т. Гундорової, наразі українська деколонізація виразно спрямована на дерусифікацію і декомунізацію, а її інструментами є топографічна революція та ревізія історіографічних наративів і культурних канонів [17].

Щодо першого, поза сумнівом, очищення громадського простору від імперського спадку та ще й під час по суті антиколоніальної війни є надважливим. Як слушно зауважив історик Володимир В'ятрович, «допоки російський солдат на українській землі буде почуватися як удома, слухаючи ту саму музику, йдучи так само названими вулицями й бачачи пам'ятники тим самим історичним постатям, – доти буде загроза, що російський солдат знову буде ходити по нашій землі». Україні просто необхідно позначити свій культурний простір. Водночас не варто зводити деколонізацію до «деколонізації топонімів», як це фактично робить прийнятий у березні 2023 року Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів». Зміни топонімів, знесення пам'ятників і деглорифікація імперських діячів – це лише частина справжньої деколонізації, наголошують експерти. Саме перейменування вулиць і демонтаж пам'ятників не принесе достатнього результату, адже більшість людей погоджується на ці зміни за інерцією. Насправді ж такі зміни, вважає політолог Тарас Радь, мають відбуватись у свідомості – і як наслідок мають з'являтися подібні рішення. «І ось тут ми доходимо до основного – це те, що називається гуманітарна політика держави. Це комплексна річ, і це набагато більше, ніж деколонізація. Це просто все, починаючи від інформаційної політики, освітніх процесів і освітньої реформи, до просвітницької роботи. Все це в комплексі має формувати новий наратив, нове розуміння власної історії, власної культури, мови та співіснування з іншими культурами, не тільки з агресивною російською», – каже експерт. Також держава має забезпечити

належну політику в галузі культури й за допомогою Міністерства культури та інституцій на кшталт Українського культурного фонду, Мистецького арсеналу, Держкіно тощо ініціювати новий дискурс і в ньому відвойовувати справедливе місце саме для української культури як у свідомості власних людей, так і серед світових культур. «Українська культурна політика має впроваджуватися не тільки назовні. Має не лише міжнародним інституціям показувати впливовість і самобутність, тяглисть української культури. Має бути цілеспрямована освітня політика для українців, адже для багатьох українців питання їхньої національної ідентичності стало важливішим, люди хочуть зрозуміти, чи гідно це – бути українцем, чи гідна у нас культура, яке в нас місце в культурному полі, зокрема, на світовому рівні. І тут є багато чого несподіваного розповісти, звісно ж, на нашу користь», – пояснює соціолог культури та співавтор ютуб-каналу «Культуртригер» Богдан-Олег Горобчук [18]. «Якби від 1991-го була б культурна політика, то сепаратизму на Донбасі не було б. Потрібні освітні проекти, пояснити, що нам є чим гордитися. Для мене “донецькі пацани” – це не Вітя Янукович, для мене це Володимир Сосюра, це Іван Дзюба, це Василь Стус», – підкреслює літературознавиця Віра Агеєва. І констатує: «Ми дуже багато втратили за останні 20 років, тому що не було культурної політики, роботи над формуванням ідентичності, історичної пам'яті. Це те, що має робити держава. А ми це все робили партизанським способом, робили, як могли. Як показує ця війна, врешті зробили багато, але можна було більше. І попереду дуже велика робота» [19, 20].

Беручи до уваги викладені вище думки експертів, тим важливішою є ревізія імперських наративів і культурних канонів, про яку каже Т. Гундорова. Даний процес покликаний деконструювати колоніальність знання – систему знань та пізнавальних практик, які сформувалися внаслідок колоніальної політики (поширеним є також термін «імперське знання»). Власне, характерними рисами колоніальності знання є комплекс меншовартості колонізованих спільнот, їхня інтелектуальна та наукова залежність від колишніх колонізаторів, інтерналізація імперських наративів, неможливість або складність виходу за рамки панівного дискурсу, відсутність неопосередкованих метрополією зв'язків зі світом, брак знання про власну історію та культуру, неможливість уявити альтернативний світоустрій та світогляд, знищені засоби вираження (як-от мови) тощо. Колоніальність проникає у знання, яке імперія продукує, нав'язує і закріплює в колоніях, водночас винищуючи інше знання й запобігаючи самій можливості для нього виникнути. Для цього застосовується колоніальне стирання – сукупність процесів, за допомогою яких колонізатор, удаючись до колоніального насильства (як фізичного, як-то геноцид, репресії, депортації, так і шляхом впровадження цензури, накладення заборон чи примусової культурної асиміляції), запобігає розвитку, збереженню, документації і архівації культури колонізованих спільнот, створюючи таким чином ілюзію неіснування цієї культури. З часом сфабрикованість колоніального знання стає неочевидною, невидимою, бо історію його конструювання й насаджувannya стерто з пам'яті. Воно стає нормативним під

різноманітними формулюваннями: традиційне, класичне, наукове абощо [21, 22, 23]. «Це “знання”, яке століттями продукували й поширювали потужні імперські інституції, набуло міжнародного характеру, – зауважує М. Рябчук. – Воно відчутно вплинуло на західні медіа, науку, масову культуру та й увесь так званий здоровий глузд. Світ прийняв те знання й нормалізував: міжнародна спільнота за звичкою дослухалася до імперських месиджів, вважаючи їх справді істотними й авторитетними, на відміну від маргінальних голосів менших, пригноблених і “неважливих” народів. Здоровий глузд не потребує доказів, бо все й так самоочевидне. Нема підстав ставити самоочевидне під сумнів чи якимось його проблематизувати. Для здорового глузду, сформованого “імперським знанням”, цілком зрозуміло, що Росія – це “тисячолітня” імперія, а не дискурсивний конструкт, вибудований киево-могилянськими інтелектуалами на службі у Петра І; що Росія – це Русь, просто під іншою історичною назвою, а не цілком інше політичне утворення, відокремлене від Русі п’ятьма століттями принципово інакшого цивілізаційного досвіду; що Крим – “завжди був російським”, а не, як насправді, татарським, – вітчизною і державою тамтешнього корінного народу; і, звісно, що українці й росіяни – це надзвичайно близькі, “кровно споріднені” народи, а не кардинально відмінні спільноти, сформовані фактично в цілком різних цивілізаціях». Дослідник констатує, що здоровий глузд надійно захищає стереотипні уявлення від здорового скепсису і квестіонування. Раз утвердившись і нормалізувавшись, імперське «знання» самовідтворюється надалі без особливих зусиль [24, 25].

« “Імперське знання” насаджувало уявлення про українську культуру як провінційну й етнографічну, про українську мову як непридатну для різнопланових тем і високих матерій, і про Москву як єдиного для нас посередника з зовнішнім світом, єдине можливе і бажане місце для фахової кар’єри та міжнародного визнання. Ми підважували постулати цього “знання” своєю діяльністю, яка, серед іншого, передбачала відновлення і засвоєння потужного спадку українського модернізму, забороненого й захороненого соетами разом із “розстріляним відродженням”, і, по-друге, – налагодження прямих, без московського (і московськомовного) посередництва контактів зі світом, обрізання міфічної пуповини, що помпувала “імперське знання” в мозок наших співвітчизників, які навіть не задумувалися про характер цього “знання” і можливу альтернативу. Це вимагало титанічної праці – і за кордоном, де те саме “знання” століттями затруювало іноземців, і вдома, де Україна успадкувала від СРСР чималий прошарок колоністів, байдужих або й ворожих до всього українського, і ще більший прошарок тяжко зросійщених українців (зокрема й владну постсоветську еліту), що засвоїли глибокий комплекс меншовартості щодо всього російського», – пише М. Рябчук [24].

Варто зазначити, що нині для України актуально деконструювати не лише російське «імперське знання», а й поставити питання про природу знання щодо західних універсальних наративів, як це зауважила Т. Гундорова. Ми не можемо оминати аналіз євроцентричних канонів та наративів, в яких Україна або зовсім не існувала, або ж існувала в ролі віддалених та екзотичних

маргінесів. Досить промовистим у цьому контексті є відгук В. В'ятровича на цикл лекцій Тімоті Снайдера про українську історію, побудований із наголосом на проблемах колонізації. Попри те, що відомий американський історик послідовно підтримує українські інтереси і представляє україноцентричну перспективу в західному академічному світі, В. В'ятрович помітив у лекціях американського професора домінування західноцентричної парадигми, брак української позиції та недостатнє залучення української історіографії. Іншими словами, В'ятрович потрактував позицію Снайдера в поняттях повторної колонізації українського академічного поля, до якої вдався Захід, а сприйняття лекцій американського історика в Україні назвав «типово постколоніальною реакцією». В її основі, як зауважив історик, лежить комплекс колоніальної «меншовартості», маніфестований через обурення («як сміє іноземець (використовувалося навіть різкіше слово – чужинець) братися за нашу історію!») і захоплення («сам Снайдер (!) в самому Єльському університеті (!), як ви смієте критикувати. Маємо/можемо тільки дякувати за це») [17, 26].

В контексті критики західноцентричного підходу варто також згадати неоднозначну реакцію українських інтелектуалів на міждисциплінарний проєкт «Українська історія: глобальна ініціатива», над яким наразі працюють понад 125 учасників – істориків, філологів, політологів, соціологів, природничиків та інших фахівців із різних країн світу. Ініціатива розрахована на три роки, а сам проєкт було презентовано 10 вересня 2024 року в Києві за участі Т. Снайдера, Б. Гудзяка, Я. Грицака та інших науковців. Погоджуючись із тим, що ідея погляду на українську історію з глобальної перспективи цікава й актуальна, В. В'ятрович наголошує, що вкрай важливо бачити в цій перспективі український чинник. На думку історика, обраний для написання глобальної історії України саме територіальний підхід видається щонайменше недостатнім: «Якщо розглядати Україну як об'єкт без суб'єкта українців щонайменше отримуємо неповну, а відтак некоректну картину. В переліку тем, з яких складається проєкт, критично мало присвячених тому, як саме українці ставали суб'єктом історичного процесу. Особливо це помітно при огляді 20 століття, коли українці таки стали таким суб'єктом» [27]. Тимчасом філософ Володимир Єрмоленко не вважає, що ініціатива «Українська історія: глобальна ініціатива» підважує українську суб'єктність: «Скоріше навпаки. Вона глобалізує українську суб'єктність. Вона дозволяє дивитися на неї в світових системах координат. Вона показує, що Україна важлива не лише для самої себе, вона важлива для світу. Цей погляд депровінціалізує українську історію. Це вкрай важливо в контексті нинішньої війни зокрема» [28]. Своїми думками щодо наміру написати історію українських земель із прадавніх часів поділився також публіцист Віталій Портніков: «... Якщо автори історичного проєкту можуть розібратися з землями і розумінням спадщини цих земель іноземцями, нам потрібно розібратися насамперед з народом. З українським народом. З його сприйняттям у світі і власним самосприйняттям. Тімоті Снайдер говорить про неймовірно цікаві події, які відбувалися на українських землях, але з українцями не сильно асоціюються. Звісно, це також важливо. Але в історії

кожного народу є чимало подій, які відбувалися на землях його історичного чи сучасного проживання... І що нам дійсно потрібно, насамперед нам самим, – то це всеосяжна історія українського народу. Історія не просто земель, на яких цей народ мешкає, а історія процесу перетворення населення на народ». Хочеться сподіватися, що голоси українських інтелектуалів таки будуть враховані у кінцевій версії проєкту [29].

Також слід відмітити, що значною мірою Захід дивився та і досі дивиться на Україну крізь російську оптику: усі так звані «славістичні студії» фактично були русистикою під прикриттям славістики. «Зараз нам доводиться порушувати питання про епістемологічну справедливість, деколонізацію наукової спільноти, академічної системи, інституцій, зв'язків, які легітимізували московськоцентризм знання про нашу частину світу. Відповідно, доводиться від початку пояснювати якісь базові речі, які стали частиною російського міфу чи відвертої пропаганди, наново відкривати знання про нашу країну, дивлячись на її історію не з погляду метрополії, а з погляду периферії колишньої імперії», – зазначає креативна директорка Українського інституту Тетяна Філевська [30]. «Коли йдеться про географію виробництва знань, – слушно стверджує українсько-канадський історик Андрій Заярнюк, – “деколонізація” власної історії та культури має бути залишена Україні, але вона також має супроводжуватися “деімперіалізацією” імперської оптики західних академічних кіл. Першим простим кроком могло б стати визнання існування і легітимності українознавства, в тому числі української історії. Українська культура була такою ж реальною і багатую сто років тому, як і тепер. Щоб визначати тенденції в цій культурі і робити про неї судження, треба спершу її опанувати. Це сфера, яка вимагає доброго знання мови і багатьох додаткових знань. Докторський ступінь з російської історії не повинен розглядатися як підтвердження компетентності щодо України. Науковій спільноті час усвідомити, що центр українознавства тепер в Україні. Голоси українських науковців-експертів мають бути почутими і шанованими, а не ігнорованими чи осмішуваними» [31].

Ведучи мову про деколонізацію варто взяти до уваги і те, що вона може стати пасткою для національної свідомості, оскільки визвольний рух колонізованих часто впадає в залежність від колонізатора. «Всі перетворення відбуваються під гаслом “Геть від колонізатора!” І цим самим далі залишаються в орбіті колишньої метрополії», – зауважує Данило Судин. Тож національний історичний наратив стає залежним від наративу колонізатора і фактично підпорядковується йому [17]. «Клин вибивають клином, але, виявляється, забивають його при тому ще глибше. Бо ненависть є руйнівною не лише для об'єкта, а й для суб'єкта ненависті, себто для її носія комплекс зверхності, як не крути, є лише зворотним боком того ж таки комплексу неповноцінності», – застерігає М. Рябчук [32]. Тож формувати українську ідентичність на запереченні російської непродуктивно і небезпечно. Те, що «Україна – не Росія», тепер уже очевидно для всіх, але це й досі не відповідь на питання, хто ми є. Не давши цю відповідь самим собі, ми заледве можемо розраховувати на належне визнання. Не

позбувшись амнезії і комплексу меншовартості, не розібравшись у складних питаннях і не створивши адекватну візію себе, ми не можемо здобути надійний фундамент для суспільного поступу [33].

Список літератури

1. Культурне плазування / Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%83%D0%B%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B5_%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%B7%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F (дата звернення 14.10.2024).

2. *Cultural cringe* / *Wikipedia* [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Cultural_cringe (дата звернення 14.10.2024).

3. Глущенко К. Культурний бренд проти комплексу меншовартості / Катерина Глущенко // Збруч. – 2018. – 5 лист. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/84338> (дата звернення 14.10.2024).

4. Апчел О. Глибинна травма та інтелектуальна лінь / Олена Апчел // LB. – 2024. – 20 верес. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2024/09/20/635574_glibinna_travma_intelektualna.html?fbclid=IwY2xjawFbe3RleHRuA2FlbQIxMQABHU1QwcmxSyF1_8eg7PzgKjgWwoQ2VhngdgqA4Xr-I2FJ6bewciH_BidiRA_aem_enqG6e9X1BvMwC4J_DXQ5w#m1bqbmgl18u3fgfpkht (дата звернення 15.10.2024).

5. Барабаш Ю. Малоросійство / Ю. Я. Барабаш // Енциклопедія сучасної України. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-63163> (дата звернення 15.10.2024).

6. Комплекс малоросійства // Мала енциклопедія етнодержавознавства / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Упорядник Ю. Римаренко [та ін.]. – К.: Генеза, : Довіра, 1996. – С. 702. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://archive.org/details/-etnoderzhavoznavstvo/page/n701/mode/2up?view=theater> (дата звернення 1.10.2024).

7. Маланюк Є. Малоросійство / Євген Маланюк [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=-13777#google_vignette (дата звернення 15.10.2024).

8. Рябчук М. Від «Малоросії» до «Індоевропи»: українські автостереотипи // Микола Рябчук. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – К.: Критика, 2000. – С. 194–220. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://exlibris.org.ua/riabczuk/r11.html> (дата звернення 15.10.2024).

9. Гаврищенко Є. Травма ідентичності і «феномен арестовіча» / Євгенія Гаврищенко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.kovchek.ua/uk/analytic/ukrayinska-kultura-travma-identichnosti> (дата звернення 16.10.2024).

10. Тиравський В. Як помаранчева революція в Україні вплинула на геополітику XXI століття / Володимир Тиравський [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://foreignukraines.com/2020/12/20/yak-orange-revolution-v-ukraine-vplynula-na-geopolitics-21-stolittya/> (дата звернення 14.10.2024).

11. Єрмоленко В. «Усі роки незалежності ми йшли у правильному напрямку» – публіцист Микола Рябчук / Володимир Єрмоленко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/usi-roki-nezalezhnosti-mi-jshli-u-pravilnomu-napryamku-publicist-mikola-ryabchuk> (дата звернення 14.10.2024).

12. Бедарева С. Від стану постколоніальності до деколоніальної ситуації / Світлана Бедарева // Український деколоніальний глосарій [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://decolonialglossary.com.ua/from-the-postcolonial-condition-uk> (дата звернення 14.10.2024).

13. Шкандрій М., Кравченко Ю. Антиколоніальний, постколоніальний, деколоніальний / Мирослав Шкандрій, Юлія Кравченко // Український деколоніальний глосарій [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://decolonialglossary.com.ua/decolonialanti-colonialpostcolonial-uk> (дата звернення 14.10.2024).

14. Гомілко О. Деколонізація української культури: політика воук чи національне пробудження? / Ольга Гомілко // Філософська думка. – 2023. – № 3. С. 49–58. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1efa10cd-5022-449b-8170-a04737f5310d/content> (дата звернення 15.10.2024).

15. «Подолання комплексу «малоросійства»: що означає для України процес деколонізації, пояснив історик [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://kanal.dim.tv/podolannya-kompleksu-malorosijstva-shho-oznachaye-dlya-ukrayiny-proczes-dekolonizacziyi-poyasnyv-istoryk/> (дата звернення 15.10.2024).

16. Шурхало Д. «Що тепер Терещенків теж деколонізувати?». Особливості деколонізації по-українськи / Дмитро Шурхало [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.radio-svoboda.org/a/dekolonizatsiya-zakon-osoblyvosti/32340763.html> (дата звернення 15.10.2024).

17. Гундорова Т. Деколонізація і провінціалізація Європи: чи варто виходити поза «топографічну деколонізацію»? / Тамара Гундорова // Критика. – 2024 – №3–4. С. 32–35. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://krytyka.com/ua/articles/dekolonizatsiia-i-provintsiializatsiia-evropy-chy-varto-vidchodiyty-poza-topografichnu-dekolonizatsiiuu?fbclid=IwZXh0bgNhZW-0CMTAAAR21GNU0zXGqfqBHtibcqj4xITzUI9otnj4OnfDAp4agVdfalDEzofIqayM_aem_ZmFrZWR1bW15MTZieXRlcw (дата звернення 16.10.2024).

18. Лавришин Ю. Звільнитися від імперського спадку: як триває деколонізація та дерусифікація / Юлія Лавришин // Детектор медіа. – 2023. – 9 лип. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу:

<https://ms.detector.media/trendi/post/32380/2023-07-09-zvilnytysya-vid-imperskogo-spadku-yak-tryvaie-dekolonizatsiya-ta-derusyfikatsiya/> (дата звернення 16.10.2024).

19. Деколонізація української культури – завдання і громадянського суспільства, і держави: «У процесі» з Вірою Агеєвою / Пресцентр УКМЦ [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://uacrisis.org/uk/dekolonizatsiya-ukrayinskoyi-kultury-zavdannya-i-gromadyanskogo-suspilstva-i-derzhavy-u-protsesi-z-viroyu-ageyevoyu> (дата звернення 16.10.2024).

20. Тимошенко Ю. Віра Агеєва про комплекс меншовартості та вплив літератури на ідентичність / Юлія Тимошенко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrainer.net/vira-aheieva/> (дата звернення 16.10.2024).

21. Сідорова С. Колоніальність знання / Стефанія Сідорова // Український деколоніальний глосарій [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://decolonialglossary.com.ua/coloniality-of-knowledge-uk> (дата звернення 14.10.2024).

22. Достлева Л. Колоніальне стирання / Лія Достлева // Український деколоніальний глосарій [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://decolonialglossary.com.ua/colonial-erasure-uk> (дата звернення 14.10.2024).

23. Клименко В. Ганна Рудик. Подвійне колоніальне стирання: Росія викрадає музейний предмет і приховує це за брехнею, підписаною світилами науки / Валентина Клименко // LB. – 2024. – 19 трав. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2024/05/19/613414_ganna_rudik_podviyne_kolonialne.html (дата звернення 14.10.2024).

24. Рябчук М. Мапування «нації нізвідки» | *Ukraine! Unmuted* / Микола Рябчук [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://isc.lviv.ua/ryabchuk-ukrzriz/> (дата звернення 14.10.2024).

25. Рябчук М. Імперське знання / Микола Рябчук // Збруч. – 2024. – 27 квіт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/118308> (дата звернення 15.10.2024).

26. Кравченко А. «Ми зловживаємо словом «деколонізація»: дослідниця Тамара Гундорова про літературу після постмодерну, естетизацію катастроф і постколоніальну травму / Аріна Кравченко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/tamara-gundorova-pro-dekolonializm-301571/> (дата звернення 15.10.2024).

27. *Volodymyr Viatrovych*. (2024, 14 вересня). Погляд на українське минуле в контексті світового вкрай важливий для його повного розуміння. *Facebook*. <https://www.facebook.com/volodymyr.viatrovych/posts/pfbid02ech7a-95rdDfFqPLHrTgtjSLiETGpCEhnWBAhXDMYyCj9hUPT8w49ffmx96mGJ9Fql> (дата звернення 15.10.2024).

28. *Volodymyr Yermolenko*. (2024, 16 вересня). побачив кілька постів *Volodymyr Viatrovych* з критикою *Ukrainian History Global Initiative*, яку започаткував Тімоті Снайдер, ... *Facebook*.

<https://www.facebook.com/volodymyr.yermolenko/posts/pfbid02mfaJnvp4SRUFYpDzq8JfzMpJ9hqgYhFEC01a3wHnjCFatVBTSg6JEJM9LAgww5Jsl> (дата звернення 15.10.2024).

29. Портников В. Українська більшість / Віталій Портников // Збруч. – 2024. – 27 квіт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://zbruc.eu/node/119501?fbclid=IwY2xjawFd-DpleHRuA2FlbQIxMQABHZ-2hbMZePSzCmoYkkJPYLHak3e-X7sZA2CVUPhJB2M00h93bCEpI-nYjVQ_aem_QeI34KZHFza5eLVzdQiu0w (дата звернення 16.10.2024).

30. Дуденко О. «Я просуваю бренд сучасної України». Українські культурні дипломатки про свою роботу. Розмова з Оксаною Семенік, Олександром Саєнко та Тетяною Філевською / Ольга Дуденко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.wonderzine.me/wonderzine/culture/culture/17503-ya-prosuvayu-brend-suchasnoyi-ukrayini-ukrayinski-kulturni-diplomatki-pro-svoyu-robotu> (дата звернення 16.10.2024).

31. Рябчук М. Виклики деколонізації / Микола Рябчук // Збруч. – 2024. – 7 трав. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/118380> (дата звернення 16.10.2024).

32. Рябчук М. На захист «ясиру»: денаціоналізація як психологічна проблема // Микола Рябчук. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – К.: Критика, 2000. – С. 251–261. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://exlibris.org.ua/riabczuk/r14.html> (дата звернення 16.10.2024).

33. Історія – на часі! / Інформація // Тиждень. – 2022. – 7 лип. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://tyzhden.ua/istoriia-na-chasi/> (дата звернення 16.10.2024).

Матеріал підготувала

Г. М. Іванченко,

завідувачка сектору ДЗК відділу НАУІ
Інформцентру з питань культури та
мистецтва

Комп'ютерне опрацювання та редагування *І. Г. Піленко*

Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 0,93. Б/т. Зам. 75. Безплатно

НБУ імені Ярослава Мудрого, Київ-1, Грушевського, 1. Тел. 278–85–12